

LINGVOPOETIKA VA BADIY ASAR TILI TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Raximova Maloxatxon Odiljon qizi

Qarshi xalqaro universiteti

assistent - o'qituvchisi

malohatrahimova996@gmail.com

Annotatsiya. Lingvopoetika – tilshunoslik va adabiyotshunoslikni bog'lovchi oltin xalqa hisoblanadi. Tilning ekspressiv vazifasi tilshunoslik va adabiyotshunoslikni baravar qiziqtiruvchi obyekt sanaladi. Badiiy nutqning asosiy belgilaridan biri ekspressivlikdir. Ekspressivlik xususiyatlari lingvistik qonuniyatlariga tayangandagina ilmiy asosga ega bo'ladi. Shuning uchun hozirgi kunda tilshunoslik bilan adabiyotshunoslik oralig'ida alohida fan yo'nalishi maydonga keldiki, bu yo'nalish lingvopoetika nomi bilan yuritila boshlandi. Lingvopoetika qisqargan shakl bo'lib, poetik lingvistika yoki badiiy nutqning lingvistikasidir.

Kalit so'zlar. Lingvopoetika, til, adabiyotshunoslik, fonopoetika, morfopoetika, sintaktikpoetika, til sathi, linear.

Lingvopoetika til strukturasining barcha sathlarini qamrab oladi, chunki tilni barcha sath birliklari tinglovchiga ta'sir qilish quvvatiga ega, hatto o'zi alohida ma'no ifodalamaydigan birliklar ma'noli birliklar tarkibida kelib ularning ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladigan fonemalar ana shunday vazifadan holi emas. Shuning uchun ham tilning qaysi sath birliklari ekspressiv vazifa bajarayotganiga ko'ra lingvopoetika ham bir necha ichki qismlarga bo'linadi. Ular fonopoetika, morfopoetika va sintaktikpoetika va boshq. Badiiy nutqni o'rganuvchi lingvopoetika til sistemasining barcha sath birliklarining badiiy estetik vazifasini tekshiradi. Deylik, fonologik sathda fonetik birliklarning badiiy estetik vazifasi, xususan, bir xil tovushlarning, bir xil bo'g'inlarning takrorlanishi she'riyatda ta'sirchanlikni ta'minlovchi vosita sifatida qo'llanishi bilan bog'liq jihatlariga e'tibor qaratiladi. Leksik sathda leksemalarning ko'chma ma'nolarda qo'llanishi (metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, mubolag'ali tagma'nolilik jihatlar), omonimik, sinonimik munosabatlar va boshqa shu kabi leksik-semantik hodisalar ham lingvopoetikaning tekshirish obyekti hisoblanadi. Shuningdek, gap bo'laklarining o'rin almashishi, gap tarkibida bir xil bo'lakning takrorlanishi kabi hodisalar badiiy nutqning shakllantirishda xizmat qiladi.

Ma'lumki, o'zbek tilining bir necha asrlik behad boy tarixida badiiy til masalasiga bo'lgan e'tibor hech qachon susaygan emas. Birgina A. Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" asarini olib ko'raylik. M. Qodirov juda o'rinli ta'kidlaganidek, "Muhokamatul lug'atayn"ning biz tilshunos va adabiyotshunoslarga o'rnak bo'ladigan yana bir xislati bor. Navoiy asarda til masalalarini adabiyotdan – badiiyatdan ajratib, alohida holda tekshirmaydi, tildagi xususiyatlarni badiiy nutq talabiga muvofiq holda ko'radi. Agar bu asarni

chuqurroq o'rganib chiqsak, hozirgi til va adabiyot ilmidagi kemptiklikning sabablarini seza boshlaymiz''Bundan boshqa ko'plab asarlarda ham A. Navoiy so'z, ma'no va badiiyat masalalariga katta mas'uliyat bilan qaragan.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida XX asrning birinchi yarmida badiiy asar tilini ilmiy asosda o'rganishning boshlanishi ikki ulkan alloma – adabiyotshunos va adib Izzat Sulton hamda benazir tilshunos Ayub G'ulomov nomlari bilan bog'liq ekanligini alohida ta'kidlash lozim. Ular badiiy tilni o'rganishning adabiyotshunoslik va tilshunoslik nuqtai nazaridan ilmiy- nazariy asoslari, tamoyillrini ko'rsatib berishga harakat qilganlar.

Badiiy asar tili, badiiy nutq stilistikasi haqida gap ketganda, R. Qo'ng'urov, I. Qo'chqortoyev, B. Yo'ldoshev, X. Doniyorov, B. Umurqulov, S. Mirzayev, E. Qilichev, S. Karimov, N. Mahmudov kabi ko'plab olimlarnig nomarini tilga olish mumkin.

Tilning estetik vazifasining asosiy namoyon bo'lish o'rni badiiy asar matni ekan, bu vazifaning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishdan adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, poetika kabi adabiyotshunoslik yo'nalishlari va lingvistik stilistika, til tarixi, leksikologiya, semasiologiya, etimologiya, grammatika kabi tilshunoslik yo'nalishlari bir-biri bilan hamkorlikda ish ko'rishi lozim. Tilning estetik vazifasi masalasi bu ikki yirik fan oralig'idagi murakkab muammodir. Badiiy matnning lingvopoetik jihatdan tadqiq etishdagi muhim va o'zak nuqtalar sifatida matn tarifi, tipologiyasi va matn birliklari, badiiy matn va unga lingvopoetik yondashuv tamoyillari, badiiy matnda til vositalarining poetik aktuallashuvi e'tirof etiladi.

M.Yo'ldoshev matnlarni hajm belgisiga ko'ra hamda ifoda maqsadi va mazmun belgisiga ko'ra matn tiplariga ajratadi.''Badiiy uslubda hikoya, qissa, roman, epopeya kabi yirik hajmli asarlar maksimal matn hisoblanadi. Badiiy matnda muallifning o'quvchi yoki kitobxonga estetik ta'sir qilish maqsadi birinchi planda turadi. Nobadiiy matnda esa asosiy maqsad o'quvchi yoki kitobxonga kommunikativ ta'sir qilishdan iborat bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, nobadiiy matnda muayyan axborotning mazmuni va uning ifodasi birlamchi bo'lsa, badiiy matnda bunday axborot birlamchi emas, balki shu axborot vositasida aytilmoqchi bo'lgan fikr -g'oyaning estetik ta'sirli ifodasi mutlaqo hal qiluvchidir. Badiiy va nobadiiy matn tiplari bir - biridan, eng avvalo, ularda tilning estetik vazifasining salmog'iga ko'ra farqlanadi.

Ammo shuni aytish kerakki, "tilning estetik vazifasi" atamasi filologik adabiyotlarda nisbatan ko'p ishlatiladi. Bunday bo'lishi ham tabiiy, chunki estetik vazifa tushunchasi ekspressivlik, badiiylik, poetiklik kabi bir qator tushunchalarni o'z ichiga olgan holda ularni umumlashtira oladi. Badiiy matndagi estetik qimmatni undagi birliklarning sintagmatik munosabati yoki yana ham kengroq qaraladigan bo'lsa, birliklarning gorizontal ketma-ketligi (tilshunoslikda "linear"-chiziqli munosabat ham deyiladi) asosida baholash qiyin. Nobadiiy matnni esa

undagi birliklarning ayni sintagmatik munosabati yoki gorizontal ketma - ketligining o'zidan kelib chiqib, bimalol idrok etish, tushunish mumkin.

Badiiy matndagi estetik qimmatni undgi birliklarning sintagmatik munosabati yoki yana ham kengroq qaraladigan bo'lsa, birliklarning gorizontal ketma - ketligi asosida baholash qiyin. Nobadiiy matnni esa undagi birliklarning ayni sintagmatik munosabati yoki gorizontal ketma - ketligining o'zidan kelib chiqib, bimalol idrok etish, tushunish mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak. Tildagi estetik vazifani ishga solish uchun ijodkor o'z badiiy niyatiga muvofiq ravishda tildagi bitmas - tunganmas ifoda imkoniyatlaridan istaganini tanlaydi. Bunday imkoniyat esa tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik va yana yuqori sathlarining barchasida mavjud. Har bir sath birliklarining va sathlararo birliklarning turli kombinatsiyalari asosida badiiy - estetik butunlik sari boradi. Ijodkor hech qachon muayyan bir sathga oid estetik imkoniyat bilan chegaralanib qolmaydi. Badiiy matnda ifoda imkoniyatlari va usullarining rang - barangligi, o'ziga xosligi va betakrorligi ham bunday matnning ijobiy sifatlari tarzida baholanadi. Badiiy matnda tilning nafaqat zamonaviy, balki zaruriyatga ko'ra tarixiy unsurlar ham estetik vazifa bajarishi mumkin.

Demak, tilning estetik vazifasi butun o'ziga xosligi va murakkbligi bilan, albatta, kommunikativ vazifaga ham asoslangan, uni transformatsiya qilgan, badiiyat manfaatlariga to'lasicha xizmat qildirgan holda bevosita badiiy matnda namoyon bo'ladi. Umumxalq tilidagi barcha sath birliklari badiiy matnda u yoki bu darajada estetik qimmat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodirov M. Navoiyning tilshunoslikdagi mahorati Tilshunoslikning dolzarb masalalari(O'zMU ilmiy maqolqlar to'plami).-Toshkent: Universitet,2002, 85-bet
2. Sultonov I. Badiiy asar tili O'zbekiston adabiyoti va san'ati,1939, 5-son; G'ulomov A. Badiiy adabiyotning tili haqida Adabyot va san'at 1941,
3. Qo'ng'urov R. O'zbek tili stilistikasidan ocherklar.-Samarqand 1975
- Qo'chqortoyev I. Badiiy nutq stilistikasi.-Toshkent,1975
4. Yo'ldoshev M.Badiiy matn lingvopoetikasi.-Toshkent:“Fan” 2008 12-15-betlar
5. Yo'ldoshev B. Badiiy nutq stilistikasi.-Samarqand 1982.
6. Qilichev E. Badiiy tasvirning leksik vositalari.-Toshkent: Fan 1982.
7. Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi.-Toshkent. Fan 1990
8. Mahmudov N. O'zimiz va so'zimiz.-Toshkent 1987.
9. Doniyorov X. Mirzayev S. So'z san'ati.-Toshkent O'zadavnashr 1962.